

Огляди

Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вступ. ст. Н.Миронець. — К.: Темпора, 2010. — 448 с.

Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко. — К.: Темпора, 2010. — 384 с.

Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н.Миронець, Ю.Середенко, І.Старовойтенко; вступ. ст. Ю.Середенко, І.Старовойтенко. — К.: Темпора, 2010. — 448 с.

Історична наука у сучасній Україні переживає кризу, про що, зокрема, свідчить поживання дискусій щодо доцільності застосування модерних чи постмодерних підходів, запозичених здебільшого з центрально-, західноєвропейських та американських дослідницьких практик. Критики цих підходів переважно не заперечують необхідності оновлення методологічної бази науки, але зауважують, що при цьому напрацювання класичної, скажімо, позитивістської науки не мають бути рішучо та швидко відкинуті. Далеко не завжди попередні підходи слід ототожнювати лише зі спадщиною марксизму, догматичністю, стагнацією. Висувається й більш конкретне зауваження – модерністи та постмодерністи дуже часто задля «красного слова» (адже історіографія та літературознавство в їх уявленні уподібнюються мистецтву) нехтують головним дослідницьким правилом, актуальним для всіх методик – комплексністю опрацювання джерельної бази. Тисячі історичних документів ще й досі не оприлюднено й, відповідно, дуже багато постатей, подій, явищ перебувають на маргінесі історичних досліджень та історичної пам'яті. За таких умов класичні джерелознавство та археографія, які були живильним струменем для історичних досліджень XIX–XX ст., залишаються надзвичайно актуальними спеціальними дисциплінами історичної науки та навіть більше – основними царинами ремесла історика.

На щастя, у сучасній українській історіографії досить багато подвижників цих поважних дисциплін. Саме подвижників, адже опрацювання та видання історичних джерел, розпорошених у багатьох архівах, часто важких для прочитання потребує неабиякої віддачі. До того ж, взірцеві

археографічні видання мають містити широкий допоміжний апарат – коментарі, покажчики тощо.

Останніми роками київське видавництво «Темпора» об'єднало навколо себе групу однодумців, переважно співробітників Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, зусиллями яких уже видано великий та цінний корпус історичних джерел другої половини XIX – першої половини XX ст. Здебільшого увагу археографів привернули джерела особистого характеру – спогади, щоденники, епістолярії. Справжнім «клондайком» стала обширна мемуарна та епістолярна спадщина видатного українського мецената та громадського діяча Євгена Харлампійовича Чикаленка. Чи не вперше в новітній українській історіографії на такому високому видавничому рівні започатковано вдалий підхід – видання листів Є.Чикаленка та його товарищів не окремими книжками, а у вигляді зібраного під однією палітуркою листування між Є.Чикаленком та іншою особою з його оточення¹. Листи впорядковано за хронологією таким чином, аби надати читачеві уявлення про етапи взаємин між кореспондентами. Їх видання відповідає найкращим стандартам археографії.

У бездоганних за поліграфічним виконанням книжках зібрано як уже колись опубліковані у журнальному варіанті листи, так і новітні археографічні знахідки не лише з українських, але і російських та північноамериканських архівів. Безумовну дослідницьку цінність має не лише листування, але й видання у додатках фотографічних копій рідкісних брошур, актових документів, фотографій. Зокрема, у рецензованих томах перевидано брошуру А.Ніковського «Буржуазна Рада», невідомі документи з його особової справи із Санкт-Петербурзької філії Архіву РАН, статтю Є.Чикаленка «З мого господарювання на Україні» (1927 р., Подебради), автограф оповідання В.Винниченка «Матвій Безодня». Слід визнати доцільним публікацію у додатках, так би мовити, «перехресних» листів П.Чикаленка та Г.Чикаленко-Келлер до В.Винниченка.

Окрему дослідницьку цінність мають ґрунтовні коментарі до кожного з листів, складені на основі широкого кола літератури та джерел. Вони дають додаткове уявлення про добу написання листів. Деякі додаткові факти наведено також в анотованому покажчику імен та назв. У ґрунтовних вступях до публікацій висвітлено основні етапи та специфіку взаємин між Є.Чикаленком та кожним із його кореспондентів: С.Єфремовим, В.Винниченком, А.Ніковським. Головним чином ці аспекти розкрито на основі опублікованих у виданні листів, тобто продовжено традицію знаменитих вступів В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова до «Архива Юго-Западной России».

Листування Є.Чикаленка з іншими видатними постатями є передусім унікальним джерелом для вивчення життєвого шляху та поглядів цих діячів і їх оточення, взаємин між ними. Наприклад, у листуванні В.Винниченка

¹ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко. – К., 2008. – 628 с.

та Є.Чикаленка міститься матеріал для дослідження такого маловідомого аспекту, як історичні погляди цих діячів. Так, реагуючи на ініціативу В.Винниченка написати історичну белетристику та прохання надіслати йому до Парижу книжки з історії України, Є.Чикаленко зауважив, що «історія наша, се сплошна боротьба за національне існування і вона має масу цікавих моментів» (с.112 – листування з В.Винниченком). Таким чином, бачимо генезу зацікавлень В.Винниченка історією України, які зрештою підштовхнули його до висновку про «нашу нещасну історію», яку, мовляв, не можна читати «без брому». З іншого боку, дізнаємося і про протилежний підхід іншого видатного українського діяча. У листуванні Є.Чикаленка та А.Ніковського міститься важливий матеріал для дослідження українсько-єврейських відносин в Одесі на початку ХХ ст. (зокрема, зауваження щодо сприяння А.Ніковському з боку В.Жаботинського, за визнанням А.Ніковського, його «батька та вчителя» М.Еліка та ін.). У листуванні містяться додаткові риси для характеристики вже відомих, видатних діячів українського руху (М.Грушевський, С.Петлюра та ін.). Водночас листи надають важливий матеріал для повернення з історіографічного небуття зовсім маловідомих діячів, наприклад, одеситів В.Буряченка, І.Бондаренка, М.Гордієвського та К.Литвиненка. Зокрема, листування Є.Чикаленка та А.Ніковського вже надало потужний імпульс для дослідження біографії К.Литвиненка².

Як і багато інших джерел (наприклад, щоденники О.Кістяківського, С.Єфремова), рецензовані видання яскраво ілюструють, на жаль, одну з провідних тенденцій взаємин у середовищі української еліти початку ХХ ст. – відсутність єдності, взаєморозуміння задля загальної мети. Недаремно у листах презентовано досить непривабливі постаті М.Слабченка, С.Шелухина та деяких інших поважних українських діячів. Тому, як і завжди в історичному дослідженні, попри безумовну цінність оприлюднені листи можуть адекватно відобразити історичні події лише у поєднанні з рештою джерел. З іншого боку, така додаткова пошукова робота може суттєво скоригувати та доповнити саме археографічне видання, зокрема, дешифровку деяких прізвищ, датування, зміст анотацій тощо.

Ще один важливий урок, який можна отримати з листів, полягає у тому, що всі основні фігуранти епістолярію тією чи іншою мірою поділяли утопічний погляд на майбутнє України у складі демократичної Росії та, відповідно, ненавиділи незалежників і західників М.Міхновського, Д.Донцова – українців-провидців, які цілком вірно аж до сьогодні намітили загрози для України від такого союзу. На жаль, видатним українцям Є.Чикаленку, А.Ніковському, В.Винниченку та С.Єфремову забракло відповідних здібностей, або в їх душі перемогли старі комплекси, набуті ними ще у молоді роки під час виховання в російсько-імперській системі освіти. Саме ця обставина заклала основи поразки українського національного руху у 1920 р.

² Музичко О.Є., Петровський Е.П. «Любити Україну до глибини власної кишені»: репресований український комерсант Костянтин Трохимович Литвиненко (у друзі). Популярний варіант див.: Музичко О.Є. К.Литвиненко // Чорноморські новини. – 2010. – 25 листопада (<http://www.chornomorka.com/node/2912>).

Листування відбило важливі події культурного та громадського процесу в широких географічних і хронологічних межах. Географічно листи охоплюють події у Російській та Австро-Угорській імперії, власне їх етнічно російських та українських землях, СРСР, зокрема РСФРР та УСРР, Чехословаччині. Відображено життя як міських центрів (Одеси, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Подєбрадів), так і сільських районів, зокрема сучасної Одещини (Ананьївщина). Хронологічно листи відбили такі переламні епохи, як доба політизації українського національного руху початку ХХ ст., Українська національна революція 1917–1920 рр., міжвоєнна доба в Європі (українська еміграція, неп в УСРР). У цьому плані листування надає додаткову можливість для дослідження таких аспектів, як зв'язки між українськими діями Півдня та Центру України, Галичини, Наддніпрянщини й Причорномор'я, міжвоєнної української еміграції та вітчизняної інтелігенції в УСРР. Корпуси листів мають зацікавити істориків та літературознавців, зокрема дослідників історії української журналістики.

Зауваження до загалом бездоганного археографічного видання стосуються лише коментарів та анотацій. Власне, тут на археографа завжди очікують найгостріші підводні камені, пов'язані з ромаїттям та маловідомістю багатьох зі згаданих персонажів. Як у спеціаліста з історії Південної України, найбільше доповнень і зауважень викликали в мене коментарі та анотації до листування Є.Чикаленка та А.Ніковського.

Нерозшифроване видавцями повідомлення А.Ніковського про роботу над своєю «статтею про спогади І.Линниченка» (с.249–250) є згадкою про публікацію «Яринович А. До психології українофільства» (Основа, 1915, кн.2, с.130–137), що була рецензією на збірку спогадів професора Новоросійського університету І.Линниченка «Речи и поминки» (Одеса, 1914 р.). У цій публікації А.Ніковський виступив із жорсткими інвективами проти свого колишнього університетського викладача. На думку А.Ніковського, І.Линниченко уподібнювався до класичного епігона українофільства, який «про саме важне в життю українця не думає, слова «родная Малороссия» – се так собі, гарні слова, за якими він не почуває поважного великого змісту». У підсумку автор робив однозначний висновок – І.Линниченко завершує своє життя «без жадного набутку для своєї України»³. Попри різкий тон рецензії, А.Ніковський фактично визнав причетність І.Линниченка до українського руху, хай і в українофільській формі. Головна ж претензія автора до відомого професора полягала у застарілості його поглядів.

Щодо постаті І.Бондаренка зауважимо, що він ніколи не був професором Одеських вищих жіночих курсів, а лише «стороннім викладачем». З іншого боку, йому так і не вдалося влаштуватися на посаду приват-доцента Новоросійського університету⁴. Міський голова Одеси М.Брайкевич помер у 1940 р. у Лондоні. Він не був останнім міським головою «південної Пальміри»,

³ Музичко О. Національний світогляд професора І.А.Линниченка (1857–1926): між українським та російським образом світу // Українознавчий альманах. – Вип.1: Український образ світу: особливості у світовому контексті. – К., 2009. – С.66–70.

⁴ Див.: Музичко О.Є. Іван Бондаренко: біоісторіографічний нарис // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.20. – К., 2010. – С.100–122.

адже у 1918–1920 рр. ці обов'язки виконувала ще низка осіб. В.Боровик народився у 1864 або 1865 рр., а не у 1861 р., як вказано у рецензованому виданні (с.351). Нещодавно розсекречена судово-слідча справа В.Боровика вказує точну дату його смерті, точніше розстрілу: 29 грудня 1937 р.

В.Буряченко у роки Української революції 1917–1920 рр. діяв не лише у Херсоні. У 1918 р. він очолював довідковий відділ у головному крайовому комісаріаті Херсонської, Катеринославської й Таврійської губерній, що розташовувався в Одесі, активно публікувався в місцевій газеті «Вільне життя». Він не був засуджений по справі СВУ (с.352). Восени 1930 р. його заарештували у справі «контрреволюційної організації» «Книгоспілка» за звинуваченням у відповідній діяльності (ст.54-11 КК УСРР). 16 березня 1930 р. він помер, за офіційною версією від висипного тифу, у 1-й Одеській раднарлікарні, так і не дочекавшись вироку.

Ті ж судово-слідчі справи дозволяють досить конкретно встановити трагічний фінал життя ще одного одеського українського сучасника А.Ніковського та Є.Чикаленка – М.Гордієвського. У березні 1938 р. він був заарештований як член есерівської організації та «шпигун». 11 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі винесла вирок про розстріл із конфіскацією майна, який було виконано того ж дня⁵.

На с.366 листування Є.Чикаленка та А.Ніковського праця П.Клепатського «Очерки по истории Киевской земли. Литовский период» (Одеса, 1912 р.) наведена як два різні видання – «Очерки по истории Киевской земли» та «Литовский период».

Уже з'ясовано дати життя Л.Ковальчука – одеського педагога та театрал, директора однієї з одеських гімназій із декількома україномовними предметами навчання (с.171, 367). Він народився 21 лютого 1875 р., а розстріляли його 14 червня 1938 р. в Одесі.

Одеський український комерсант Кость Трохимович Литвиненко (с.19, 53–55, 77, 373) народився у 1875 р. Розстріляний у 1920 р. в Одесі. Він був не лише комерсантом, але й бандуристом, членом одеської «Просвіти» та «Українського клубу», фінансував український національний рух у цьому південному місті 1917–1918 рр. На його магазині були україномовні вивіски, а з відвідувачами власник розмовляв лише українською мовою.

Згадуючи у листі до Є.Чикаленка про «А.І.Маркевича» (с.249), А.Ніковський мав на увазі професора Новоросійського університету Олексія Івановича Маркевича, українофіла, а не кримознавця Арсенія Івановича Маркевича, як це вказано в анотації (зазначимо, що у зв'язку з однаковим написанням російською мовою ініціалів, плутанина цих двох Маркевичів супроводжує постійно – в історіографії, архівістиці та бібліотекознавстві). До того ж, ім'я Арсеній наведено, на наш погляд, некоректно – як Арсен (с.375).

Важливо, як нам здається, доповнити інформацію про В.Піснячевського (с.382) тим фактом, що він не лише був співробітником російських газет

⁵ Левченко В., Петровський Е. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – №1/2. – С.430–432.

Одеси у 1917–1918 рр., але й засновником одеської російськомовної, але української за духом та змістом преси («Молодая Украина», «Одесская мысль»).

Вулиця, на якій знаходилася одеська «Просвіта» у 1905–1909 рр., називалася не Софійською, а Софіївською (с.384). Головою цього товариства був М.Комаров, а не лише І.Луценко, як зазначено в анотованому покажчику.

У листі до Є.Чикаленка А.Ніковський мав на увазі не археолога та професора Е. фон Штерна (с.193), як зазначено в анотації (с.402), а редактора газети «Одесский листок» кадета Сергія Федоровича Штерна.

Газета «Одесские новости» видавалася в Одесі не з 1901 р. (с.406 листування А.Ніковського, с.369 листування С.Єфремова), а з 1897 р. Так само, журнал «Русская мысль» видавався з 1880 по 1918 рр., а не з 1901 р. (с.406). Не досить вдалим виглядає характеристика газети «Русские ведомости» як органу «ліберальних російських поміщиків та буржуазії» (с.406). Коректніше було б назвати її газетою ліберального напрямку.

Насамкінець ще раз зазначимо, що всі три томи листування Є.Чикаленка мають рівнозначну високу цінність для подальшого розвитку української гуманітаристики. Побажаємо видавцям та українським археографам наснаги, аби у складних умовах сьогодення й далі продовжувати роботу над оприлюдненням епістолярної спадщини Євгена Чикаленка та його сучасників.

О.Є.Музичко (Одеса)